

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Лютак О.З.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті здійснено теоретичний аналіз соціальних та психологічних складових міграційного процесу, визначено основні поняття, які характеризують процес трудової міграції.

Ключові слова: види міграції, потенційна міграція, міграційна установка, міграційна мотивація, міграційна поведінка, чинники та стимули міграції, міграційна ситуація, міграційна рухливість, міграційний потік, адаптація мігранта.

Постановка проблеми. Глобальні суспільні, соціально-економічні перетворення, які відбулись в Україні з часу прийняття незалежності та тривають досі, спричинили ряд негативних тенденцій: масове безробіття й зубожіння населення, зростання міжетнічної, міжконфесійної нетерпимості, посилення демографічної кризи, криміналізацію, алкоголізацію певних соціальних прошарків та активну міграцію мільйонів українців у пошуках заробітку за кордон.

Актуальність проблеми зовнішньої трудової міграції сучасних українців зумовлена кількома обставинами: характерною тенденцією міграційних процесів з України є виїзд молоді та працездатного населення у віці від 21 до 45 років, у віці найвищої соціальної активності; значна частка українських трудових мігрантів досі є нелегалами, – особами, які перебувають і працюють поза межами правового поля країни перебування, змушені погоджуватися виконувати роботу без урахування їхнього фаху та без жодного захисту, загальні умови їх праці та проживання,

як правило, не відповідають мінімальним стандартам; у такій ситуації трудові мігранти часто залишаються без засобів до існування і коштів для повернення в Україну, абсолютна їх більшість зазнає постійного емоційного та психологічного стресу, побоюючись бути депортованими в Україну; в умовах важкої праці та сімейної депривації, неможливості отримати потрібну психологічну та медичну підтримку й допомогу за кордоном, численними є випадки захворювань, факти, коли мігранти стають жертвами злочинних посягань на їх життя й здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Масова міграція сучасних українців є однією з найбільш гострих проблем нашого суспільства. Теоретичні розробки проблеми міграції в галузі соціальної психології здійснювали В.С. Агеєв, Г.М. Андреева, М.Н. Корнев, Л.Е. Орбан-Лембрик та ін., у галузі філософії – М.В. Ромм. Ключовими в системі понять, застосовуваних дослідниками сучасних міграційних процесів (О.Є. Блінова, Е.В. Вітенберг, В.В. Гриценко, М.А. Іванова,

В.К. Калиненко, К.В. Коростеліна, О.А. Кравцова, Н.М. Лебедева, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, Н.С. Хрустальова та ін.), є: потенційна міграція, міграційна установка, міграційна мотивація, міграційна поведінка, чинники та стимули міграції, міграційна ситуація, міграційна рухливість, міграційний потік, адаптація, облаштування, вкорінення, міграційна політика. Дані поняття описують міграційні процеси з погляду різних наукових дисциплін.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Кожна галузь наукового знання виокремлює власні типології мігрантів, понятійний апарат феномену міграції, акцентуючи увагу на специфічних об'єктах її досліджень. Це призводить до певних труднощів в аналізі міграційної ситуації в цілому, бо всі види, типи і форми міграції в сучасному світі є взаємопов'язаними та взаємозалежними.

Проте, на нашу думку, детальнішого вивчення й узагальнення потребують саме соціально-психологічні детермінанти трудової міграції, які характеризують міграційну ситуацію.

Мета статті. Головною метою нашого дослідження є теоретичне узагальнення основних соціально-психологічних понять, які характеризують ситуацію зовнішньої трудової міграції в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міграційна ситуація – стан міграційних процесів: напрям, розміри, динаміка і структура міграційних потоків, а також сукупність економічних, політичних, демографічних, соціально-психологічних, етнічних та екологічних чинників, що визначають їх розвиток, у просторово-часовому вимірі.

Серед видів міграції виокремлюють, перш за все, зовнішні і внутрішні міграції. Зовнішні міграції (еміграція та імміграція) пов'язані з перетином державного кордону, їх також називають міжнародними й, у свою чергу, поділяють на міжконтинентальні і та внутрішньоконтинентальні. Внутрішні міграції є міжпоселенськими переміщеннями населення всередині країни. Розрізняють міграції сільського та міського населення, міжміські міграції та міграції у межах сільської місцевості, а предметом вивчення є міграційні потоки у напрямках «село – місто», «місто – місто», «місто – село» та «село».

Сезонна (тимчасова) міграція – це переміщення людей до місць тимчасової праці й проживання протягом нетривалого терміну зі збереженням можливості повернення до місць постійного проживання.

Епізодична міграція – це ділові, культурно-побутові, комерційні, політичні, освітні, шлюбно-сімейні, релігійні та інші поїздки, які люди здійснюють нерегулярно як у часі, так і в просторі, не обов'язково в тих самих напрямках.

Маятникова міграція – це масові за своїми розмірами щоденні, щотижневі або місячні переміщення людей від місць постійного проживання людини до місця роботи та водночас і систематично і у зворотний бік. Слід зазначити що маятникова міграція є переміщенням одного з головних ресурсів виробництва – робочої сили, тому маятникові міграції відрізняються від епізодичних тим, що перебувають у сфері суспільного виробництва, обміну чи обслуговування, а епізодичні – лише у сфері особистого споживання [2].

Потенційна міграція – психологічний стан готовності до від'їзду з даного населеного пункту (країни). Характеризується прийнятим, але ще не реалізованим рішенням про переїзд.

Міграційна поведінка є одним з видів демографічної поведінки й являє собою сукупність дій та відносин, які опосередковують переселення індивідів або відмову від них. У рамках вивчення міграційної поведінки досліджують соціально-психологічні аспекти індивідуального, групового та масового ставлення людей до зміни місця проживання [6, с. 85].

Процес міграції населення містить три стадії: перша з них – потенційна міграція, друга – «власне» міграція населення, третя й остання – адаптація переселенців до умов життя в місцях їх вселення. На початковій стадії міграційного процесу під впливом можливих перспектив зміни деяких умов життя відбувається формування тих чи тих установок міграційної поведінки.

Адаптація – соціально-психологічний і психофізіологічний процес пристосування особистості або соціальної групи до нових умов соціального середовища в місцях заселення. Важливішою складовою адаптації є узгодженість самооцінок, очікувань та домагань індивідів з їхніми можливостями та реаліями нового життя в місцях заселення. Процес адаптації відбувається водночас на фізіологічному, біологічному, психологічному та власне соціальному рівнях. Адаптація є невідмінною умовою укорінення переселенців у місцях їх заселення, проте цілком не вичерпує феномена переходу їх до складу постійного населення. Пристосування новоселів до нових умов та способу життя відбувається нерівномірно. Інколи адаптація завершується швидко, але зазвичай – це вельми тривалий процес, часто-густо обтяжений труднощами облаштування новоселів. Нерідко пристосування матеріальних умов життя в місцях заселення до потреб самих переселенців стає якнайвагомішою умовою укорінення їх [5].

Міграційна установка являє собою психічний регулятор поведінки, схильність особистості, яка визначає узгодженість дій, детермінованих позитивним або негативним ставленням до зміни місця та умов життя. Міграційна установка відображає готовність до певного результату міграційної поведінки. Відомості про міграційні установки отримують, як правило, із соціологічних опитувань потенційних мігрантів. Спонукальним компонентом міграційної установки є міграційна мотивація, яка розкриває якісний бік потреби індивіда у зміні місця за мешкання, умов праці, реалізації певних життєвих планів [2].

Активність людей у пошуку місця роботи залежить від структури їх мотиваційної сфери, зокрема від розуміння ними змісту життя, прагнення реалізуватися, самовиразитися, самоактуалізуватися в житті, від наявності домінуючих потреб і можливості їх негайного задоволення.

Під мотивацією в психології розуміють сукупність факторів, що аналізують і спрямовують поведінку індивіда. В якості мотиваторів, згідно з ним, можуть виступати моральний контроль, інтереси, переваги, схильності, зовнішня ситуація, власні можливості, бажання, інтереси та ін. Усі спонукальні джерела активності особистості об'єднуються поняттям мотиваційної сфери, яка включає потре-

би, інтереси, прагнення, захоплення, переконання, установки, ідеали, наміри тощо [2].

Міграційна мотивація, або міграційні мотиви, – це психічний стан особистості, який спонукає до досягнення особистих цілей економічного, соціального й психологічного характеру через зміну місця за мешкання. Економічні міграційні мотиви пов'язані з прагненням індивіда зміцнити свій економічний статус та матеріальний добробут своєї сім'ї. Соціальні міграційні мотиви сполучені з бажанням потенційного мігранта підвищити свій соціальний статус, суспільний авторитет та престиж. Психологічні міграційні мотиви пов'язані з потребою потенційного мігранта у наповненні свого життя сенсом, у самоповазі, бажанні пізнати невідомі аспекти життя, набуті нового життєвого досвіду, розширити свої культурні обрії. На формування міграційних мотивів впливають особливості особистості потенційних переселенців, їхні інтереси, потреби, ціннісні орієнтації, устремління та сподівання, істотні відмінності між представниками різної статі, віку, сімейного стану, освіти, культурного потенціалу та і стану здоров'я. Таким чином, на прийняття рішення про міграцію впливає структура особистості та потреби індивіда, з одного боку, та наявність певних зовнішніх стимулів міграції, можливих перспектив змінити деякі умови життя – з іншого [2].

Міграційна рухливість населення залежить від шлюбного стану, кількості дітей у сім'ї, хоча ці залежності не є такими однобічними, як, наприклад, зв'язок інтенсивності міграції з віком. Не тільки рухливість може залежати від кількості дітей у сім'ї, але й кількість дітей, у свою чергу, може визначатися рівнем рухливості: часті переїзди сімей призводять, як правило, до відкладання народжувань, а зрештою й до зменшення їхньої кількості. Так виявляє себе ще один бік взаємодії міграцій та відтворення населення [5].

Багаторічний вплив сільської молоді в міста України та за її межі визначив деформацію всіх демографічних структур і процесів у сільській місцевості. Позаяк село залишали переважно молоді та працездатні особи, цей процес супроводжувався збільшенням частки осіб пенсійного віку, зростанням смертності сільського населення, скороченням його народжуваності, зниженням питомої ваги дітей і підлітків. Нерегульована міграція із села призвела до істотних деформацій не тільки вікової, але й статевої структури сільського населення в Україні. Відбулося поглиблення диспропорцій статей у низці вікових груп, що істотно погіршило ситуацію на сільсько-шлюбному ринку.

Виокремлюють показники міграційної рухливості залежно від статі. Переважання чоловіків серед мігрантів, відзначене у багатьох країнах, не є універсальним правилом, і в окремих країнах у різні часи в міграційних потоках спостерігали підвищену питому вагу жінок. В Європі, наприклад, у позаминулому столітті серед мігрантів переважали жінки, що дало підстави англійському досліднику XIX сторіччя Е. Рейвенстайну сформулювати емпіричні закони міграції, один з яких стверджував, що жінки більш схильні до міграції, ніж чоловіки [6].

Диспропорції статей у населенні репродуктивного віку створюють труднощі щодо укладан-

ня шлюбів і супроводжуються достатньо високою позашлюбною народжуваністю.

Міграції безпосередньо змінюють чисельність і склад населення. Особливо важливе значення мають зміни його статтево-вікової структури. Якщо серед мігрантів переважають чоловіки й спостерігається підвищена частка молодших груп працездатного віку (від 16 до 30 років), то це призводить до фемінізації населення та його постаріння у районах вибуття мігрантів і надмірної частки молодих чоловіків у районах вселення. Зумовлена міграціями диспропорція статей ускладнює укладання шлюбів, що, у свою чергу, впливає на інтенсивність процесу народжуваності як у місцях вибуття, так і у місцях вселення. У зв'язку з прискореним старінням населення у районах вибуття в них зростає смертність [3].

Міграційні процеси мають і побічний вплив на відтворення населення. Міграції є одним з головних каналів соціальної мобільності й супроводжуються змінами соціального статусу мігрантів, їх професії, культурно-освітнього рівня, способу життя. В результаті соціальних переміщень мігранти поступово залучаються до зразків демографічної поведінки нової для них соціальної групи.

Еміграція творчої, наукової, гуманітарної та інженерно-технічної інтелігенції за межі у країні, досягнувши на певному етапі критичної маси, створює серйозні перешкоди для національного відродження країни. Україна як велика європейська держава потребує зміцнення своєї національної еліти: без неї неможливі ні розвиток національної культури, ні перебудова науково-промислового потенціалу, ні створення дієздатних збройних сил, ні забезпечення здоров'я та відтворення генофонду нації [1].

За результатами соціологічних досліджень, з 29-мільйонного українського населення у працездатному віці потенційними трудящими-мігрантами є більше половини, переселенцями – до 3 мільйонів, разом з членами сімей отримаємо ще більшу цифру [1].

Розвиток трудової еміграції має певні особливості: на першому етапі виїжджають висококваліфіковані спеціалісти, вчені, діячі мистецтва, спортсмени, в основному особи з вищою освітою, які досягли визнаних успіхів в своїй професії, мають вік 30–40 років. Вони, як правило, перебувають за кордоном тривалий час – по кілька років, працюючи здебільшого легально, мають контракти на виконання певних робіт, дістають дозвіл на перебування в країні імміграції разом із сім'єю. Друга група – молоді люди, в основному, чоловіки, які не мають сім'ї, не набули достатньої освіти і кваліфікації, яка б давала змогу розраховувати на отримання постійної роботи. Це або шукачі пригод, підприємливі і непосидючі, або ті, що опинилися у вкрай скрутних життєвих обставинах. За кордоном вони працюють в основному без належних дозволів, погоджуються на сезонні, тимчасові, малопrestiжні робочі місця. Якщо і мають кваліфікацію, то виконують роботу, що їм не потребує. Як правило, вони виїждять на короткі терміни, однак можуть затриматись і довше, зокрема встановивши шлюбні відносини з іноземними громадянами.

На другому етапі, коли позитивні наслідки еміграції для матеріального становища її учас-

Рис. 1. Непрямі фактори управління міграційним рухом населення [1, 2, 4, 5]

ників стають очевидними, вихідці з країни уже набули певного авторитету у іноземних роботодавців, знайшли свою «нішу» на ринку праці, закріпились у державі прийому, у змозі підтримати новоприбулих співвітчизників, тоді в еміграцію включаються ширші верстви населення, різні соціальні і вікові групи, зростає частка жінок, сімейних людей. Якщо не виникає серйозних зовнішніх або внутрішніх перешкод до виїзду на роботу за кордон, трудова еміграція стає масовою.

Певне значення має і наявність на Заході досить чисельної української діаспори. Завдяки цьому тут уже знають українців, покладаються на такі риси їх ментальності, як працьовитість і порядність.

Особи з низьким рівнем освіти, з одного боку, і з високим – з іншого, залучені до трудової міграції набагато менше. Малоосвічені люди через низьку кваліфікацію мають заздалегідь невеликі можливості працевлаштування за кордоном, тоді як особи з високою освітою менше зацікавлені в цьому, тому що у них кращі можливості працевлаштуватися на вітчизняному ринку праці. Роботодавці за інших рівних умов надають перевагу саме особам з вищою освітою (причому це стосується і тих видів діяльності, які за всіма об'єктивними ознаками не потребують від виконавців високої освітньої підготовки) [4].

Реалії нинішнього міграційного руху населення України засвідчують, що зараз має місце

значне збільшення сезонної трудової міграції як до інших регіонів України, так і в країни СНД та далекого зарубіжжя. Особливо стрімко почали зростати за останні п'ять-шість років обсяги закордонних трудових поїздок, значно розширилась їх географія (рис. 1).

Якщо раніше учасниками трудових міграцій населення за кордон були в основному представники прикордонних областей, то зараз за кордоном на тимчасових, сезонних роботах у іноземного роботодавця за наймом і у межах договорів підяду працюють особи, що представляють практично усі регіони України.

У роки державної незалежності України характер, склад та спрямованість внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків у зв'язку з трансформацією суспільно-економічних відносин, демократизацією суспільного життя, спрощеністю

процедури виїзду за кордон та зміни місця проживання, економічною кризою та падінням життєвого рівня населення зазнали суттєвих змін і набули нового значення. Для сучасних міграцій населення України характерною є зміна як спрямованості, так і інтенсивності міграційних потоків.

По-перше, в 2–3 рази зменшилися обсяги щоденних потоків трудової маятникової міграції до великих міст України, по-друге, практично припинився масовий відплив сільських жителів до міст, а натомість має місце переорієнтація міграційних потоків населення з міських поселень у сільську місцевість. По-третє, у кілька разів зросли обсяги сезонної трудової міграції та трудових поїздок населення за кордон.

В сучасних умовах криза міграції в Україні знаходить своє відображення у зменшенні інтенсивності як внутрішньорегіональної, так і міжрегіональної міграції, значному відпливі населення за межі країни, зростанні трудової зумовленості міграцій, у формуванні потужних зовнішніх потоків трудових мігрантів.

Висновки та пропозиції. Таким чином, для соціально-психологічного аналізу ситуації трудової міграції в Україні доцільно опиратися на наступні детермінанти: види міграції, потенційна міграція, міграційна установка, міграційна мотивація, міграційна поведінка, чинники та стимули міграції, міграційна ситуація, міграційна рухливість, міграційний потік, адаптація мігранта.

Список літератури:

1. Васильев В.П. Социология миграции: к теории среднего уровня // Социс. – 2005. – № 4. – С. 146–149.
2. Лютак О.З. Класифікація міграції як предмет наукового аналізу Збірник наукових праць: філософія, соціологія психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип. 11. – Ч. 1. – С. 223–234.

3. Лютак О.З. Мотивація сучасної української міграції Актуальні проблеми психології. Збірник Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України (Екологічна психологія) / За ред. С.Д. Максименка. – К.: «Логос», 2008. – Т. 7. – Випуск 15. – С. 190–194.
4. Прибиткова І Сучасні міграційні процеси. Теоретико-методологічні аспекти досліджень // Соціологія: ТММ – 1999. – № 1. – С. 161–172.
5. Слюсаревський М.М. Психологія міграції: навчальний посібник / М.М. Слюсаревський, О.Є. Блинова. Кіровоград: «Імекс ЛТД», 2013. – 244 с.
6. Хміль М.М. Аналіз сучасного аналізу міграційних процесів в Україні в контексті національної безпеки // Вісник КНУ: філософія, політологія. – 2002. – № 38–41. – С. 81–85.

Лютак О.З.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ

Аннотация

В статье осуществлен теоретический анализ социальных и психологических составляющих миграционного процесса, определены основные понятия, характеризующие процесс трудовой миграции.

Ключевые слова: виды миграции, потенциальная миграция, миграционная установка, миграционная мотивация, миграционное поведение, факторы и стимулы миграции, миграционная ситуация, миграционная подвижность, миграционный поток, адаптация мигранта.

Liutak O.Z.

Precarpathian National University by Vasyl Stefanyk

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF LABOR MIGRATION

Summary

In this article the theoretical analysis of social and psychological components of the migration process, the basic concepts that characterize the process of labor migration.

Keywords: types of migration, the potential migration, migration installation, migration motivation, migration behavior, factors and incentives for migration, migration situation, migration mobility, migration flow, adaptation migrant.